NOVOS PETROGLIFOS NO MONTE DE REGO NOVO (AMOEDO-PAZOS DE BORBÉN)¹

YOLANDA SEOANE-VEIGA

Laboratorio de Arqueoloxía da Paisaxe.
Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento
(CSIC-XuGa)

Resumo

Este artigo resume os resultados dunha prospección arqueolóxica realizada en certas zonas do concello de Pazos de Borbén (Pontevedra-Galicia) seleccionadas pola presenza de Arte Rupestre. Preséntanse os petroglifos achados nesta zona e faise unha breve análise de conxunto que se fixa na distribución e emprazamento dos mesmos, advertindo da súa vinculación con zonas de tránsito.

Palabras Clave

Arqueoloxía da Paisaxe, Prospección, Petroglifos, Emprazamento, Zonas de tránsito.

Abstract

This paper summarizes the results of the archaeological works made in some sites with rock-art in the municipality of Pazos de Borbén (Pontevedra-Galicia). We will present the discovered petroglyphs and make an analysis that studies their placement, distribution and their relation with zones of transition.

Key Words

Landscape Archaeology, Survey, Petroglyphs, Placement, Zones of transition.

¹ Data de entrega: 31-03-06

1. INTRODUCCIÓN

Este artigo é o resultado dunha actuación levada a cabo na última semana de maio do 2003 na parroquia de San Sadurniño de Amoeiro (Pazos de Borbén), que consistiu na realización dunha prospección superficial de cobertura total e na prospección extensiva de certas zonas seleccionadas pola presenza de petroglifos². A actuación realizouse despois de que un veciño do lugar identificara novos petroglifos en varios sitios desprovistos de cobertura vexetal por causa dun incendio.

Esta zona xa fora catalogada na década dos 90 no contexto do proxecto de *Impacto Arqueolóxico en Obras Públicas e Seguimento Arqueolóxico das obras de construción do Oleoducto A Coruña-Vigo* (Criado Boado et al. 1995). Debido a iso, o principal obxectivo desta intervención foi identificar as entidades patrimoniais de natureza visible existentes na zona de traballo a fin de completar a catalogación anterior realizada polo *Grupo de Investigación en Arqueoloxía da Paisaxe da Universidade de Santiago* (actualmente Laboratorio de Arqueoloxía da Paisaxe do IEG Padre Sarmiento, que ten como Unidade Asociada no USC ao Laboratorio de Patrimonio, Paleoambiente e Paisaxe), ao mesmo tempo que revisar o patrimonio arqueolóxico coa finalidade de verificar en que medida é representativo do que xa era coñecido na zona e así chegar a valorar debidamente o patrimonio cultural desta área.

Nas seguintes liñas expónse a metodoloxía aplicada á prospección, indicando que resultados se derivaron da mesma e describindo polo miúdo cada unha das entidades arqueolóxicas.

2. DESCRICIÓN FÍSICA E ARQUEOLÓXICA DA ZONA DE TRABALLO

Esta zona atópase a uns 10 km do litoral atlántico, nun lugar de serra caracterizado por un relevo xeral con numerosas pendentes e certa compartimentación natural do espazo pola presenza de numerosos outeiros.

A zona prospectada encádrase no extremo occidental do concello de Pazos de Borbén (Pontevedra). Aínda que a prospección se realizou no monte de Rego Novo (Figura 1), atopáronse novos petroglifos por zonas inmediatas a este (Alvedosa, Outeiro do Aio e Pedroso), polo tanto, de seguido faremos unha descrición topo-

² Este traballo enmárcase no proxecto financiado polo Ministerio de Ciencia e Tecnoloxía titulado «Contexto Arqueolóxico del Arte Rupestre de Galicia. (ContextAR)», código: HUM2005-0119/HIST.

Figura 1. Situación dos petroglifos de novo achádego.

gráfica dos catro lugares onde se encadran os gravados e, ao mesmo tempo, describíranse os elementos arqueolóxicos atopados en anteriores catalogacións.

2.1. Alvedosa e Rego Novo

O primeiro lugar con petroglifos co que nos atopamos é a zona de *Alvedosa*. Sitúase nun fondo de val por onde discorre o río do que toma o nome. Nun escalón superior achamos o lugar de *Rego Novo*. Este sitio caracterízase pola presenza dunha cubeta de mediana amplitude cunha braña no seu fondo. En concreto, o sitio de *Rego Novo* é unha área chá con certo buzamento cara ao mediodía dende a que se percibe unha ampla panorámica cara ao S. Actualmente a dedicación do contorno é eminentemente o monte baixo de toxo aínda que nalgunhas zonas marxinais existe repoboación forestal de pinos e eucaliptos.

Nesta zona atopáronse nunha anterior actuación³ un complexo de gravados rupestres dispostos en torno á braña, máis concretamente seis rochas na zona de *Rego Novo* e dúas en *Alvedosa*, das cales un total de cinco presentan motivos circulares. No caso de *Rego Novo* atopamos os petroglifos ubicados nas paredes das brañas a media ladeira, rochas que destacan menos na paisaxe e que presentan un control visual específico, é dicir, que pola súa situación nunha ladeira teñen a visibilidade reducida á metade, centrándose sobre o terreo inferior inmediato, neste caso, a braña de A Cavada. A varios metros ao SE e E dos petroglifos aparece unha concentración de cinco túmulos.

Ao N de *Rego Novo* localizáronse, nas zonas de *Chans de Espiñeira* e da *Matanza*, tres túmulos megalíticos e varias rochas gravadas cuxo motivo principal son as coviñas e as megacoviñas⁴. Tamén nesta zona aparece un gravado formado por catorce antropomorfos cuxos brazos rematan en liñas verticais que poideran estar representando algún artefacto semellante a unha lanza. Tódalas figuras presentan un estilo esquemático. Non podemos definir unha cronoloxía para este petroglifo xa que estes motivos iconográficos son moi pouco comúns dentro do estilo da Arte Rupestre Atlántica, e máis aínda cando exercen como figuras únicas ou principais dentro do panel, ao igual que ocorre nos petroglifos de A Borna (Moaña), O Viveiro II e A Cerradiña (Oia).

³ Proxecto de Impacto Arqueolóxico en Obras Públicas e Seguimento Arqueolóxico das obras de construción del Oleoducto A Coruña-Vigo. Dirixido por Felipe Criado Boado. Laboratorio de Arqueoloxía e Formas Culturais, 1994.

⁴ Coviñas cun tamaño superior a 5 cm de diámetro. Según Santos (1996: 20) «sóense situar na parte superior das rochas e soen ser o motivo único ou cando menos dominante. As rochas elexidas soen destacar no terreo pola súa forma e/ou tamaño».

2.2. Outeiro do Aio e Pedroso

Aproximadamente a 400 m en liña recta cara ao N, nunha cota de 446 m, sitúase o *Outeiro do Aio*, en cuxa pendente atopamos un novo petroglifo. Este é o sitio con arte rupestre máis elevado dos que presentamos aquí, polo que destaca o seu amplo dominio visual sobre as terras inferiores. Nesta zona, en concreto na ladeira S, coñecía-se un único petroglifo cunha cova insculturada.

A 750 m cara ao W en liña recta, desde o monte de *Rego Novo* cara ao NW, atopamos o monte do *Pedroso*, cunha altura aproximada de 400 m que, xunto coa súa situación próxima á costa, posibilita que se poida divisar o mar dende a súa cima e a ladeira E. Porén, actúa de barreira visual entre a costa e as terras interiores situadas ao W. Non temos constancia doutros sitios arqueolóxicos nesta zona, á parte do petroglifo ao que nos referimos.

3. METODOLOXÍA E DESENVOLVEMENTO DO TRABALLO NO CAMPO

Os traballos leváronse a cabo na segunda semana de maio do ano 2003 e dividíronse en varias fases:

1. **Primeira fase.** Documentación previa sobre anteriores prospeccións e catalogacións na zona de actuación. Tamén se revisou a bibliografía, aínda que só hai un artigo específico desta zona (Santos Estévez 1996) e algunhas alusións sobre os gravados de Amoedo (García Alén e Peña Santos 1981, Sobriño Buhigas 1935).
2. **Segunda fase.** Prospección superficial da zona de estudo para o rexistro dos datos, e aplicación de distintas técnicas de observación nos gravados que apareceron.
3. **Terceira fase.** Elaboración do informe preliminar e memoria dos traballos.

3.1. Prospección Superficial

A prospección superficial extensiva realizada no Monte de Rego Novo e arredores permitiu rexistrar un bo número de novos sitios, en concreto gravados rupestres, de interese arqueolóxico. Non se atopou ningunha peza de cultura material, tales como útiles líticos ou cerámicos.

A búsqueda non se fixo soamente no lugar de Rego Novo, senón que se estendeu polas zonas anexas a este monte. En concreto prospectáronse as zonas de Alve-

dosa, A Matanza, Outeiro do Aio e Pedroso, aparecendo finalmente un total de sete rochas con gravados.

3.2. Proceso de rexistro: recollida de información

O primeiro paso no proceso de rexistro dos petroglifos foi a recollida de información de cada unha das entidades en fichas, seguindo as especificacións de rexistro empregado polo Laboratorio de Arqueoloxía (Martínez López 1997).

Estas fichas de rexistro comprenden varios tipos de información sobre o petroglifo:

1. **Información xeral:** refírese á situación, coordenadas e cartografía.
2. **Información de emprazamento:** atende ao relevo, vinculación a elementos naturais, vías naturais de tránsito, visibilidade, vexetación puntual, dedicación do entorno, etc.
3. **Información morfolóxica e estética:** descríbese a tipoloxía, adscrición cultural, dimensións e descrición.
4. **Información de conservación:** refírese ao estado de conservación, grao e causas de alteración, modo de protección, etc. (Carrera Ramírez et al. 1994, Carrera Ramírez 1996).

Tódalas entidades foron fotografadas segundo un criterio estandarizado (Seoane Veiga 2004), tomando varias fotos xerais da rocha e do seu emprazamento, así como de detalle dos gravados. Procuramos obter as fotografías cando as condicións meteorolóxicas e lumínicas eran as máis idóneas, é dicir, en días despexados con sol ou días de choiva, especialmente se estes son soleados, xa que os gravados atópanse mollados e iluminados ao mesmo tempo. Os mellores momentos do día para facer fotografías son aqueles nos cales a luz se proxecta cun ángulo pechado iluminando os petroglifos, isto é, as primeiras e últimas horas do día. Nestes momentos, grazas á luz rasante, os obxectos son iluminados de forma lateral proxectando sombras máis contrastadas e alongadas.

Tamén tomamos fotos dos petroglifos iluminados con luz artificial. Esta luz é especialmente indicada para petroglifos con dificultades de lectura, xa que a iluminación artificial axudará a interpretar deseños danados e erosionados.

Cando o fotografado nestas condicións idóneas non foi posible, empregamos pinturas para resaltar os gravados. A finalidade do pintado é que tódalas figuras se fagan visibles creando un contraste entre o suco e a superficie non gravada para obter unha imaxe nítida das figuras. Este pintado só se fixo cando foi imprescindible para facer unha boa documentación dos petroglifos, buscando sempre a solu-

ción menos prexudicial para eles. Sen dúbida o xiz é a pintura máis comunmente usada en todo o mundo, ben usándoo só ou ben mesturándoo a partes iguais con auga. Porén, ao ser un produto alcalino, produce un efecto químico sobre a rocha, o que pode crear co tempo problemas de desprotección ao eliminar a capa microvexetal que cobre o petroglifo (Prieto 1997). Así pois, intentamos buscar unha pintura que ofrezca unhas condicións de permeabilidade e reversibilidade altas, que presente unha nula agresividade para a rocha e que cree un contraste óptimo entre o gravado e a superficie (Mayer 1998, Matteini e Moles 2001).

Propoñemos dous tipos de pintura:

1. **Pigmentos naturais inorgánicos**, para a súa aplicación precisan ser diluídos en auga. Dependendo de cada cor proceden dun mineral distinto e a súa proporción varía segundo a fixación que lle queiramos dar á pintura.
2. **Pinturas pastel**, son barras de pastel moídas. A composición é pigmento con creta precipitada e goma de tragacanto (sustancia xerada por unha planta da especie *astragalus*). Segundo a forza do aglutinante de cada unha das pinturas pastel, obteremos una maior ou menor permanencia da pintura sobre a rocha.

Antes de proceder ao pintado non permanente destas rochas, experimentamos con estas pinturas en soportes sen gravados, comprobando que calquera delas é óptima, xa que non supoñen ningunha agresión para o soporte ou gravado, ao ser os seus compoñentes totalmente vexetais ou minerais.

Para este proxecto, decantámonos polas pinturas pastel en cor branca. Dita pintura foi eliminada con auga unha vez rematada a documentación, para que non puidera entenderse como un exemplo de uso de pinturas inadecuadas para resaltar os petroglifos.

Á parte do fotografado, foron tomadas as coordenadas con tecnoloxía GPS⁵ de tódolos sitios atopados a fin de completar a documentación dos mesmos.

4. RESULTADOS

4.1. Resultados da prospección

4.1.1. Entidades documentadas

A continuación expoñemos unha breve descrición dos novos sitios arqueolóxicos atopados na prospección segundo as zonas nas que foron atopados. Para isto agrupamos os petroglifos en función das zonas nas que foron atopados

⁵. Neste caso usáronse equipos de posicionamento por satélite Leica con estación base para corrección diferencial.

Alvedosa:

As novas entidades documentadas neste zona de val son as que seguen:

PETROGLIFO DE ALVEDOSA 1:

Código interno: YA030130K01

Código oficial: GA36037063

UTM X: 536.590 UTM Y: 4.682.923

Lonxitude: 08.33.22,1 Latitude: 42.17.48,9 Altitude: 285 m.

Topónimo: Alvedosa

Lugar: Lamasusán

Parroquia: S. Sadurniño de Amoedo

Concello: Pazos de Borbén

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

Trátase dunha rocha granítica dividida por varias gretas. O soporte é horizontal pero presenta sectores inclinados cara ao S, os gravados sitúanse nas zonas chans da rocha.

Os gravados divídense en tres paneis. O panel 1 é o máis occidental e complexo, está composto por dúas combinacións circulares formadas por unha covaña central, un círculo que a rodea, un círculo de covañas e un círculo exterior que abranque todo o conxunto; estas dúas figuras están unidas por un cruciforme. Outro motivo está formado por dous círculos concéntricos con covaña central. As restantes figuras son dous sucos en forma de T, tres círculos incompletos con covaña central, unha cruz e un motivo atípico pseudocruciforme.

O panel 2, situado ao NE do anterior, está formado por un círculo simple que encerra unhas covañas. Un segundo motivo consiste nun semicírculo con covañas no interior cun círculo simple con covaña central e unha cruz adosada.

O panel 3, o máis oriental, está formado por nove covañas agrupadas.

PETROGLIFO DE ALVEDOSA 2

Código interno: YA030130K02

Código oficial: GA36037064

UTM X: 536.589 UTM Y: 4.682.940

Lonxitude: 08.33.22,1 Latitude: 42.17.49,5 Altitude: 289 m.

Topónimo: Alvedosa

Lugar: Lamasusán

Parroquia: S. Sadurniño de Amoedo

Concello: Pazos de Borbén

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

É unha rocha granítica de superficie horizontal cunhas medidas de 2,55 m por 1,80 m. Presenta varias gretas de pouca profundidade e anchura. Consta de dous paneis, o primeiro deles situado ao W componse dun círculo simple con cova central rodeado por un numeroso grupo de coviñas e, á súa vez, todo este conxunto está cerrado por outro círculo exterior. Este grupo posúe un suco central que comunica a cova central cunha greta situada fóra da figura, e entre esta greta e a figura atópase outro grupo de coviñas. No segundo panel, hai un grupo de dez coviñas aproximadamente (Figura 2).

Figura 2. Detalle do petroglifo de Alvedosa 2 GA36037064. Fotografía retocada para resaltar os sucos.

PETROGLIFO DE ALVEDOSA 3

Código interno: YA030130K03

Código oficial: GA36037065

UTM X: 536.662 UTM Y: 4.682.938

Lonxitude: 08.33.18,9 Latitude: 42.17.49,4 Altitude: 280 m

Topónimo: Alvedosa

Lugar: Lamasusán

Parroquia: S. Sadurniño de Amoedo

Concello: Pazos de Borbén

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

Trátase dunha rocha granítica horizontal, aínda que lixeiramente inclinada cara ao S, mide 1,05 m por 1,25 m. Posúe a figura dunha cruz latina nunha posición central-inferior do soporte. A cruz remata en L nos dous brazos horizontais. É posible distinguir as marcas do instrumento co que foi gravada. Presenta un suco ancho e profundo.

PETROGLIFO DE ALVEDOSA 4

Código interno: YA030130K04

Código oficial: GA36037066

UTM X: 536.572 UTM Y: 4.682.934

Lonxitude: 08.33.22,9 Latitude: 42.17.49,3 Altitude: 290 m.

Topónimo: Alvedosa

Lugar: Lamasusán

Parroquia: S. Sadurniño de Amoedo

Concello: Pazos de Borbén

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

Rocha granítica cunha lixeira inclinación cara ao S. Os gravados distribúense case pola totalidade da rocha. Presenta dous paneis cuxa liña divisoria é unha greta. O panel situado ao E presenta dúas combinacións circulares entre as que se entrecruzan varios sucus e un círculo con coviñas no interior, ademais de vinteúña coviñas na parte N. O segundo panel, situado ao W, presenta unha figura irregular adaptada a unha protuberancia natural que no seu interior contén un grupo de dez coviñas aproximadamente (Figura 3).

Figura 3. Vista do emprazamento de Alvedosa 4 (GA36037066), dende o que se domina o val do Alvedosa.

Rego Novo

Esta zona caracterízase pola presenza dunha braña de mediana amplitude en torno á cal se dispoñen varios petroglifos documentados en anteriores actuacións:

PETROGLIFO DE REGO NOVO 1

Código interno: YA030130K05

Código oficial: GA36037060

UTM X: 536.690 UTM Y: 4.683.353

Lonxitude: 08.33.17,6 Latitude: 42.18.02,9 Altitude: 288 m.

Topónimo: Rego Novo

Lugar: Lamasusán

Parroquia: S. Sadurniño de Amoedo

Concello: Pazos de Borbén

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

Conxunto formado por dúas rochas cunha separación de 1.20 m. A primeira presenta unha superficie irregular, máis plana na parte N, onde se sitúan os gravados; a parte máis inclinada cae cara ao S. Esta rocha presenta un panel único onde aparecen dous círculos simples adosados, rodeados ambos por dous círculos concéntricos; desta figura parten una serie de liñas que se entrecruzan formando recintos que conteñen un bo número de coviñas. Vinculadas a esta figura por medio de liñas aparecen círculos, óvalos e figuras irregulares pechadas que abranguen grupos de coviñas. A maioría destes motivos atópanse instalados nas protuberancias naturais da rocha, que nalgunhas partes parece que foron retraballadas (Figura 4).

A rocha 2 presenta na parte superior unha figura irregular pechada que contén un grupo de oito coviñas. Ao S da figura aparece unha liña solta e unha coviña.

Figura 4. Vista de detalle de Rego Novo 1 (GA36037060). Obsérvase o efecto de tridimensionalidade ao aproveitar unha forma natural da rocha.

PETROGLIFO DE REGO NOVO 2

Código interno: YA030130K06

Código oficial: GA36037061

UTM X: 536.690 UTM Y: 4.683.353

Lonxitude: 08.33.17,6 Latitude: 42.18.02,9 Altitude: 288 m.

Topónimo: Rego Novo

Lugar: Lamasusán

Parroquia: S. Sadurniño de Amoedo

Concello: Pazos de Borbén

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

Rocha granítica cunhas medidas de 4 m por 1,70 m. Presenta un só panel formado por varias figuras de círculos concéntricos, un óvalo irregular con sete covañas no seu interior e varios sucos sen forma. Trátase dunha rocha granítica cunha superficie horizontal aínda que lixeiramente inclinada cara ao E. Presenta varias gretas de pouca profundidade e anchura (Figura 5).

Consta dun só panel constituído por unha figura de círculos concéntricos, un óvalo irregular con sete covañas no interior e varios sucos sen forma determinada e entrecruzados. Ademais, situada no centro da rocha, atópase unha figura de círculos concéntricos, outra de círculos concéntricos irregulares, e un suco en forma de T. Máis ao norte presenta unha covaña rodeada por un suco en forma de arco.

Outeiro do Aio**PETROGLIFO DE OUTEIRO DO AIO**

Código interno: YA030401K02

Código oficial: GA36037062

UTM X: 536.539 UTM Y: 4.684.502

Lonxitude 08.33.24,0 Latitude 42.18.40,1 Altitude 434 m.

Topónimo: Outeiro do Aio

Lugar: O Cabalo

Parroquia: S. Sadurniño de Amoedo

Concello: Pazos de Borbén

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

Figura 5. Vista xeral de Rego Novo 2 (GA36037061) coa braña da Cavada ao fondo.

Conxunto formado por dúas rochas, a máis destacable mide 4 m por 1,50 m, sitúase a nivel do chan cunha lixeira inclinación cara ao S. Os gravados distribúense por toda a rocha, aínda que se observa unha maior abundancia na parte E separada da W por unha greta. A rocha presenta una superficie lisa, sen musgo e con pouca cantidade de líquenes (Figura 6).

A segunda presenta un só panel con sete óvalos cerrando coviñas, un grande número de coviñas distribuídas por toda a rocha, algunhas delas formando liñas. Dúas das coviñas de maior tamaño presentan outra coviña no interior. En dúas zonas da pedra parece haber fracturas, posiblemente por termoclastia, e nestas zonas aparecen coviñas gravadas.

A rocha 2 é una roca exenta de forma romboidal con tres coviñas.

Monte do Pedroso**PETROGLIFO DE O PEDROSO**

Código interno: YA030527A01

Código oficial: Non dispoñible

UTM X: 535.836 UTM Y: 4.683.418

Lonxitude: 08.33.54,9 Latitude: 42.18.05,1 Altitude: 410 m.

Topónimo: O Pedroso

Lugar: O Vilar do Mato

Figura 6. Detalle de Outeiro do Aio (GA36037062). Fotografía retocada para resaltar os sucos.

Parroquia: S. Martiño de Ventosela

Concello: Redondela

Provincia: Pontevedra

Cartografía 1:10.000: 14 Cartografía 1:25.000: II Cartografía 1:50.000: 223

Rocha granítica a ras de chan que mide 7,25 m por 24 m. Presenta un só panel composto de dous círculos unidos por un suco con coviñas no interior, un con catorce coviñas e outro con dezaioito. Presenta ademais outro círculo con vinte coviñas no interior, un suco con dúas coviñas ao lado e varios sucos sen unha forma determinada. Os gravados non se atopan nunha parte concreta da rocha senón que se distribúen polo centro e as esquinas. Tódolos gravados están moi erosionados. Parece que ao lado do círculo con coviñas hai restos doutro gravado, porén, é case inapreciable polo seu grao de alteración.

A rocha está cuberta de líquenes e presenta unha soa greta que varía entre os 1,50 e 20 cm.

CONCLUSIÓNS

En xeral, a ubicación destes petroglifos correspóndense con zonas de monte con relevos suaves, sen grandes altitudes relativas e con pequenos outeiros que suavizan a pendente das ladeiras.

As rochas de Alvedosa 1, 2 e 4 (GA36037063, GA36037064 y GA36037066) ocupan un espazo de lonxitude máxima de 100 m, preto do fondo dun pequeno val por onde discorre o río homónimo, concretamente sitúase ao S da cubeta de A Cavada, pero sen visibilidade cara á mesma, xa que as rochas están orientadas cara ao S, mirando ao río. A cuarta rocha desta microzona: Alvedosa 3 (GA36037065), sitúase preto das anteriores, a escasos metros dun antigo camiño que atravesa o porto de Amoedo, e que une dita ladeira co val litoral da enseada de San Simón. Non obstante, non a imos incluír na análise de conxunto posto que presenta un gravado de adscrición medieval-moderna.

Nos tres primeiros casos, as rochas atópanse nun lugar pouco prominente, con pendentes suaves, que non destaca demasiado na paisaxe e que só posúe visibilidade cara as terras que quedan situadas cara ao S. Tampouco os soportes destacan no terreo, xa que se atopan a nivel do chan, no entanto algúns deles, como é Alvedosa 1 (GA36037063), teñen unhas dimensións considerables (4.40 x 3.50 m) e mesmo posúen máis dun panel. Existe unha clara intervisibilidade entre as tres rochas, e como dicíamos antes, aínda que están preto da braña de A Cavada (situa-

da ao N), non presentan relacións de visibilidade con ela debido a razóns topográficas. Porén, si teñen completa visibilidade cara a un espazo húmido e encaixado que está adicado na actualidade a pasto. Ademais, a ubicación en abanico dos tres petroglifos indica unha delimitación polo N deste espazo, posuíndo un amplo dominio visual sobre el, xa que está situado nunha cota inferior á das rochas, polo que propoñemos a posibilidade de que no pasado puidera ter sido unha braña.

Na segunda microzona estudada, Rego Novo, foron atopados dous novos gravados. Nun dos casos, Rego Novo 2 (GA36037061), podemos recoñecer claramente na actualidade a súa relación coa braña de A Cavada, xa que o petroglifo se ubica na súa parede E, inclinado lixeiramente cara a ela. Non destaca especialmente na paisaxe, aínda que ten unha ampla visibilidade sobre a braña. Este petroglifo relaciónase con outros anteriormente catalogados no contorno da braña que conteñen motivos xeométricos, todos eles estarían conformando o *modelo de emprazamento asociado a cubetas* que definiu Santos Estévez (1996). Os petroglifos encadrados neste modelo definiríanse como *petroglifos delimitadores*, entre os cales se distinguirían dous tipos. Un deles soe estar decorado con combinacións circulares, que se dispoñerían nalgúns casos cunha distribución concéntrica en torno a unha braña ou cubeta, situándose moitas veces nas paredes da mesma, como ocorre neste caso⁶.

Esta asociación coa cubeta non é clara no outro petroglifo desta microzona (GA36037061) xa que se atopa alonxado dela, e non ten unhas relacións completas de intervisibilidade; parece que se busca máis un amplo dominio visual cara á portela que serve de entrada dende a costa cara ao interior. Ao mesmo tempo esta rocha podería ser vista desde certa distancia, xa que destaca polas súas dimensións (7 x 3 m) e pola súa profusión de motivos, podendo tratarse dun petroglifo central, tipo que foi definido como aquel que polas súas características funciona como referente conspicuo na paisaxe. Este tipo de petroglifos destaca polo tamaño da rocha, polo seu emprazamento ou pola complexidade do motivo, facilitando deste modo a súa visibilización (Santos Estévez, 1996).

Por outra banda, a uns 400 m cara ao N atopamos o GA36037062, situado no cumio do denominado Outeiro do Aio, presentando así un dominio visual amplo sobre as zonas máis baixas, onde se atopan os petroglifos que acabamos de describir pero tamén cara ás terras situadas ao N. Está composto por dúas rochas, a principal presenta un panel con sete óvalos e un gran número de coviñas distribuídas

⁶ As primeiras aproximacións á paisaxe da arte rupestre aparecen en Criado Boado (1993), nesta mesma liña posteriormente xurden análises que integran estas manifestacións artísticas no seu medio físico (Bradley et al. 1994, Santos 1996). En Santos Estévez e Criado Boado 1998 e Santos Estévez 2004 estúdase a organización espacial dos gravados rupestres dende a perspectiva da Arqueoloxía da Paisaxe.

Figura 7. Na primeira imaxe móstrase a suma de visibilidades dos petroglifos GA36037060, GA36037061, GA36037062 GA36037063, GA36037064, GA36037066. Na segunda amósase a visibilidade dende o YA030130K05, que, en contraposición ós anteriores petroglifos, orientábase claramente cara ao mar.

por todo o soporte. Non aparece preto doutros petroglifos, o máis próximo é un gravado cunha soa coviña que se atopa na ladeira sur deste outeiro.

Por último, o YA030527K01, que presenta dous círculos moi erosionados que conteñen coviñas, destaca pola seu amplo dominio visual NW-S, podéndose divisar dende o seu emprazamento a ría de Vigo. Nesta zona non temos constancia da existencia doutros gravados, o único elemento ao que o podemos vincular é natural: un afloramento rochoso situado a poucos metros ao SW do gravado que pode ser divisado dende longa distancia.

En canto ás características estilísticas hai que dicir que tódolos petroglifos atopados están compostos por motivos xeométricos (círculos concéntricos, combinacións circulares, óvalos, coviñas, etc.) que nalgún dos casos se unen mediante un entramado de liñas. Non aparecen motivos figurativos en ningún dos paneis, ao igual que no resto dos petroglifos xa catalogados, onde predominan as figuras circulares. Tódolos petroglifos de novo achádego pertencen ao denominado Estilo Atlántico⁷, cuxa cronoloxía se inscribe tradicionalmente na Idade do Bronce aínda

⁷ A Arte Rupestre Atlántica é aquela que se estende dende o Norte de Portugal e Galicia ata Irlanda e o N de Inglaterra, presentando deseños xeométricos moi semellantes: combinacións circulares, espirais, labirintos, etc. Na arte rupestre galega esta temática abstracta é a máis numerosa e a que presenta unha maior dispersión xeográfica, pero ademáis existen outros tipos de figuras que lle dan unha personalidade propia e aportan información sobre a súa cronoloxía e funcionalidade: zoomorfos –entre os que destacan os cervos e cabalos– armas, figuras humanas e pegadas de cuadrúpedos ungulados.

A este estilo pertencen tódolos petroglifos que estamos a describir excepto o GA36037065, que se encadra nunha cronoloxía medieval-moderna.

que estudos recentes están prolongando o seu uso ata a Idade de Ferro (Santos Estévez, 2005).

Como conclusión final diremos que se confirma, para algún destes petroglifos, a asociación a cubetas que Santos propoñía para os gravados anteriormente catalogados nesta zona. Pero tamén podemos definir unha asociación do conxunto destes petroglifos a zonas que presentan unha maior facilidade de tránsito, é dicir, áreas que se sitúan preto de portos ou de zonas a media ladeira con pendentes suaves; de feito, a maior parte deles sitúanse preto de camiños forestais hoxe en uso que discorren por áreas de monte facilmente transitables. Ao mesmo tempo presentan dúas estratexias de visibilidade, por un lado, sitúanse en enclaves cunha gran visibilidade xeral terrestre (Figura 7), como ocorre con Rego Novo 1, que presenta un amplo control visual sobre a portela que serve de límite entre o val interior de Amoedo e a serra prelitoral, e co petroglifo do Outeiro do Aio, dende o cal se visibilizan as zonas inferiores así como as situadas máis ao N. Por outro lado están aqueles petroglifos que presentan unha visibilidade máis específica, centrada en lugares concretos e próximos, como pode ser unha braña.

Só un dos petroglifos (YA030527A01) se desvincula deste emprazamento, situándose nunha zona de cume dende a cal se divisa a costa, non visualizándose desde a súa posición as zonas interiores onde se atopan o resto dos petroglifos que acabamos de describir. Parece que o seu emprazamento está máis vinculado ao dos gravados que se sitúan a ambos lados da ría de Vigo, como así o indica a relación visual que ten coas zonas onde se sitúan estes, e o seu dominio sobre parte da ría.

Excepto neste último caso, a distribución xeral dos petroglifos descritos parece responder a unhas pautas de coherencia interna, observándose unha vinculación clara a un eixo N-S, definido por esas zonas de fácil tránsito que comunican as serras do Norte co fondo do val de Amoedo, vinculación que parece estar confirmada polo resto dos petroglifos achados nesta zona (Figura 8).

Este estudo non pretende especular sobre as razóns polas que estes gravados están asociados con estas zonas, só pretendemos advertir da súa asociación con sitios de paso e, por extensión, con formas de movemento, deixando aberta a posibilidade de que quizais este tránsito local sexa parte integrante dunha liña de longo percorrido, que discorre polas terras prelitorais paralela á costa dende as terras do Baixo Miño, dirixíndose ás estacións de Tourón (Castro Caldelas) e Campo Lameiro, definida pola presenza de petroglifos e, no caso de Amoedo, tamén de túmulos. En todo caso, a existencia desta liña de longo percorrido, e a implicación que a estación de Amoedo ten na mesma, será obxecto de estudo en futuros traballos.

Figura 8. Mapa coa situación dos novos petroglifos e os sitios anteriormente atopados na zona de estudo.

BIBLIOGRAFÍA

- BRADLEY, R., CRIADO BOADO, F., FÁBREGAS VALCARCE, R., 1994: Petroglifos en el paisaje: nuevas perspectivas sobre el arte rupestre gallego. Ourense: *Minus II-III*: 17-28.
- CRIADO BOADO, F., 1993a: Límites y posibilidades de la arqueología del paisaje. *Spal* 2: 9-55. Sevilla.
- 1993b Visibilidad e interpretación del registro arqueológico. *Trabajos de Prehistoria* 50: 39-56. Madrid.
- CRIADO BOADO, F., PARCERO OUBIÑA, C., VILLOCH VÁQUEZ, V., 1995: Control arqueológico del oleoducto Coruña-Vigo. Fase II. Seguimiento de las obras de construcción. In *Actas XXII Congreso Nacional de Arqueología*. (Vigo, Noviembre de 1993): Vigo.: Vol. II: 309-16.
- CARRERA RAMÍREZ, F., COSTAS GOBERNA, F. J., REY GARCÍA, M., 1994: El arte rupestre Galaico: una reflexión crítica sobre presente y una propuesta para el futuro. Madrid: *Trabajos de Prehistoria*, 51 (2). 41-54.
- CARRERA RAMÍREZ, F., 1996: *Ficha para la diagnosis del estado de conservación de los petroglifos gallegos*. Vigo:Revista do Museo Municipal Quiñóns de León 9-10: 91-108.
- GARCÍA ALEN, A., PEÑA SANTOS, A. de la., 1981: *Grabados rupestres de la provincia de Pontevedra*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, M. C., 1997: *Contribución a un Sistema de Registro de Yacimientos Arqueológicos en Galicia*. CAPA (*Criterios y convenciones en Arqueología del Paisaje*), 2. Santiago: Grupo de Investigación en Arqueoloxía da Paisaxe.
- MATTEINI, M., MOLES, A., 2001: *La química en restauración*. tr. por Emiliano Bruno y Giuliana Lain. Sevilla.
- MAYER, R., 1988: *Materiales y técnicas del arte*. tr. por Juan Manuel Ibeas. Madrid
- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F., GONZÁLEZ MÉNDEZ, M., AMADO REINO, J., 1995: Control arqueológico del Oleoducto Coruña-Vigo. Fase I: trabajos previos y superficiales. In *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*. (Vigo, Noviembre de 1993): Vigo: vol. I: 293-296. V
- PRIETO, B., 1997: *Biodeterioro de rocas graníticas. Contribución de los líquenes al deterioro del Patrimonio Monumental Construido*. Santiago.
- SANTOS ESTÉVEZ, M., CRIADO BOADO, F.: «Espacios rupestres: del panel al Paisaje». *Arqueología. Espacial*, Vol. 19-20: 579-96.
- SANTOS ESTÉVEZ, M., 1996: Los grabados rupestres de Tourón y Redondela-Pazos de Borbén como ejemplos de un paisaje con petroglifos.Ourense; *Minus*, V: 13-40.
- SANTOS ESTÉVEZ, M., 2004: *Arte Rupestre: Estilo y construcción social del espacio en el Noroeste de la Península Ibérica*. Tesis doctoral inédita. Facultade de Filosofía. Universidade de Santiago de Compostela.
- SANTOS ESTÉVEZ, M., 2005: «Sobre la cronología del Arte Rupestre Atlántico en Galicia». Madrid: *Arqueoweb*.
- http://www.ucm.es/info/arqueoweb/numero7_2/articulo7_2_santos.html

SEOANE VEIGA, Y., 2004: *Propuesta metodológica para el registro del arte rupestre gallego*. Trabajo de investigación inédito. Facultade de Xeografía e Historia. Universidade de Santiago de Compostela.

SOBRINO BUHÍGAS, R., 2000: *Corpus Petroglyphorum Gallaecia*. Reedición Faksimil do orixinal de 1935, prol de Ángel Núñez, tr. ó galego de Xosé Souto, 2.ª ed. A Coruña: Edición do Castro.